

Любомира Гнатюк

ORCID: 0000-0003-4330-3725

Олена Джеріх

ORCID: 0000-0002-1578-8334

УДК 316.77.811.161.2

DOI: 10.31558/1815-3070.2023.46.5

КОГНІТИВНО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИЯВИ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В АНГЛІЙСЬКОМОВНИХ ТА УКРАЇНСЬКОМОВНОМУ ПРОСТОРАХ

У статті розглянуто когнітивно-концептуальні вияви національного характеру для позначення етнокультурної своєрідності досліджуваного мовленнєвого явища на фактичному матеріалі різносистемних мов: англійської, української. Зроблено спробу зіставлення когнітивно-концептуальних виявів національного характеру в різносистемних лінгвокультурах у відповідних контекстах. Розглянуто когнітивно-концептуальні вияви в різних лінгвокультурних просторах не як помилки чи комунікативні промахи, а як маркери меж норми, що визначають ефективність міжособистісної інтеракції в умовах ефективного міжкультурного спілкування. Вивчення когнітивно-концептуальних виявів національного характеру у міжкультурному ракурсі має важливе значення для систематизації і пояснення відмінностей у комунікативній поведінці представників різних лінгвокультур, для підвищення ефективності міжкультурної взаємодії. Дальша систематизація і пояснення відмінностей когнітивно-концептуальних виявів національного характеру щодо окремих жанрів побутових дискурсів для активізації ефективного міжперсонального міжкультурного діалогу окреслює перспективи запропонованого дослідження.

Ключові слова: лінгвокультурні аспекти, когнітивно-концептуальні вияви, національний характер, контекст, лінгвоперсоналія, міжкультурна комунікація, комунікативні стратегії.

Особливості організації комунікативного коду в міжперсональному спілкуванні в умовах міжкультурних інтеракцій підпорядковані передовсім доволі стійким матрицям мовних та концептуальних / когнітивних картин світу, до яких належать мовці. У сучасних умовах глобалізації й поширення міжнародних контактів (global village) у всіх сферах життя все більш актуальним стає вивчення когнітивно-концептуальних аспектів міжособистісної інтеракції у лінгвокультурному аспекті. Провідні науковці в галузі комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, лінгвокультурології Т. Балмер, Є. Бартмінський, Ф. Бацевич, П. Браун, А. Вежбицька, Д. Гордон, Г. П. Грайс, Т. А. Ван Дейк, А. Загнітко, О. Іссерс, Є. Ключев, М. Конюшкевич, Дж. Лакофф, Дж. Ліч, В. Манакин, В. Паращук, М. Сарновський, О. Семенюк, Н. Формановська та інші аналізують когнітивно-концептуальні національні особливості настановного ситуативно-мовленнєвого взаємовпливу в загальнотипологічному та зіставному вимірах, розглядаючи низку фундаментальних теоретичних проблем теорії мовної комунікації. Однак, науковці не приділяють достатньої уваги виявам етноспецифіки комунікативної поведінки в кожному конкретному випадку. Поза увагою залишився розгляд вербальних і невербальних когнітивно-концептуальних виявів інтерперсональної комунікації у різносистемних мовах, таких як, зокрема, англійська, українська, у встановленні спільних та відмінних ознак етноспецифіки

комунікативної поведінки в слов'янських та германських мовах для підняття ефективності міжособистісної міжкультурної взаємодії. Усе це мотивує **актуальність** запропонованого дослідження. Вияви національного характеру в різносистемних лінгвокультурах не були предметом окремої уваги вчених, власне тому необхідним є вивчення етноспецифіки, зокрема застосування комунікативних правил міжперсонального спілкування, оскільки «...багато актуальних питань у межах традиційних підходів залишалося поза увагою. Наприкінці ХХ століття з розвитком когнітивної лінгвістики традиційний погляд почав змінюватися, адже дослідники звернулися до вивчення та розуміння національного духу певної етнічної групи у представленні культурного менталітету, оскільки вона вербалізує національний дух нації, що уможливорює виявлення особливостей ментального світу певної етнічної групи, її культури та дає змогу дізнатися про різні етапи її культурного розвитку» (Hnatiuk 2017: 19).

Запропоноване дослідження спрямоване на встановлення закономірних когнітивно-концептуальних детермінацій лінгвальних кодів інтерперсональної взаємодії від міжкультурних особливостей лінгвопросторів, зокрема англійськомовних й українськомовного, оскільки в умовах інтеграції й інтерференції різних лінгвокультур актуалізувалися проблеми структурування міжособистісних інтеракцій у різних дискурсах та їхні вияви в міжкультурній комунікації. Заявлена мета дослідження мотивована динамічними змінами у новітній лінгвістиці щодо сприйняття поваги як правильної, ефективної й успішної інтерперсональної комунікації у міжкультурній взаємодії, а також у зв'язку з посиленою увагою до міжмовного зіставлення для розкриття етноспецифіки концептуалізації світу в різних лінгвопросторах.

З'ясування спільних ознак та відмінностей у тотожних / подібних інтерперсональних ситуаціях побутових дискурсів, їхнього співвияву в різних лінгвопросторах виявлено методом зіставного аналізу. Методом суцільної вибірки та контекстуального аналізу дібрані фрагменти текстів для встановлення спільних і відмінних площин реалізації комунікативних інтенцій і корелятивності/некорелятивності використовуваних мовних ресурсів, як вербальних, так і невербальних. **Методика** дослідження комунікативних ситуацій передбачає поліаспектне вивчення з урахуванням прагматичного, когнітивного, лінгвокультурного та зіставного аспектів.

Фактичним ілюстративним матеріалом запропонованого дослідження є самотутні художні твори англійської та української літератури (картотека загальним обсягом близько 1000 одиниць функційного вияву міжперсонального спілкування), а також власні спостереження над інтерперсональною комунікацією у різних лінгвопросторах.

Теоретичне значення здійсненого аналізу полягає в опрацюванні теорії інтерперсональної комунікації, вияві основних / неосновних моделей інтеракції лінгвоперсоналій з опертям на теорію одно- і різноструктурних мов, збагаченні теорії сучасної когнітивної лінгвістики новими технологіями інтерпретації комунікативних явищ у міжкультурному ракурсі.

Практичне застосування визначається як можливістю застосування його результатів у низці курсів вищих навчальних закладів із проблем когнітивної та комунікативної лінгвістики, так і перспективою застосування його результатів у перекладацькій практиці та в університетських курсах із проблем міжкультурної комунікації, що не тільки уможливить реалізацію нових спецкурсів, а й, передовсім, сприятиме взаємопроникненню культур різних народів і держав у межах сучасної цивілізації.

Детермінантом своєрідності національного характеру є мова як засіб концептуалізації світу лінгвоперсоналією. Власне тому аналіз фактичного матеріалу окремо взятої мови уможлиблює визначення особливостей національного характеру й світобачення певного народу (нації). Мовні засоби виступають засобами мовної об'єктивації концепту, так званими мовними експлікаторами своєрідних когнітивно-концептуальних виявів національного характеру того чи того етосу. Вербалізований концепт існує в тій чи тій мовній картині світу. Однак, концепт як одиниця концептосфери може мати словесне вираження, а може й не мати його. Слід відзначити, що найбільш ємно концепти вербалізуються контекстом, тому вибір комунікативних засобів міжперсонального спілкування у конкретному комунікативному жанрі побутових дискурсів покликаний відповідати окресленим комунікативним контекстам. Варто розглянути деякі з них.

У британській лінгвокультурі низького контексту послідовно втілюється прагнення мовців до експлікації дистанції між ними, тоді як комуніканти в американській та українській лінгвокультурах першочергово демонструють зацікавленість в особистості співрозмовника та орієнтовані на встановлення соціальної рівності:

Hester: *Mr. Arbuthnot is very charming.*

Lady Caroline: *Ah, yes! the young man who has a post in a bank. In my young days, Miss Worsley, one never met anyone in society who worked for living.*

Hester: *In America those are the people we respect most.*

Lady Caroline: *I have no doubt of it.*

Hester: *Mr. Arbuthnot has a beautiful nature! He is so simple, so sincere. He has one of the most beautiful natures I have ever come cross. It is a privilege to meet him.*

Lady Caroline: *It is not customary in England Miss Worsley, for a young lady to speak with such enthusiasm of any person of the opposite sex. English women conceal their feelings till after they are married. They show them then.*

Hester: *Do you, in England, allow no friendship to exist between a young man and a young girl?* (Oscar Wilde. *A Woman of No Importance*).

Негативна ввічливість переважає в британському лінгвопросторі низького контексту й вимагає від інтерлокуторів застосування стратегії натяку, уможливлуючи співрозмовнику право на конфіденційність.

В українськомовному просторі домінує позитивна ввічливість, скерована на демонстрацію переживання адресанта справами адресата, відкритому наголошуванні на вияві доброзичливості, симпатії, співчуття, як-от: Олена: *Чого ви говорите про речі, котрих добре не розумієте? Се ж вам не личить! Будьте таким, яким ви є,*

і не думайте йти другим під лад. // Фельс: *Чому ви до мене такі гострі...? Завсідги маєте щось на мені критикувати, а мене се болить.* // Олена: (відповіла м'яким, перепошувальним голосом) *Я не хочу, щоб над вами хто глумився... // Фельс: (цілуючи Олені руки) Ви мій ангел-хоронитель!* (Ольга Кобилянська. Людина).

Олена емоційно виявляє переживання приватними справами співрозмовника, порушуючи усі можливі межі жанру граничної міжособистісної сфери: *Я не хочу, щоб на Вами хто глумився* разом з висловленою попередньо за увагою *Чого говорите про речі, котрих добре не розумієте*, що виявляє небайдужість й щире переживання справами співрозмовника Фельса. Слід відзначити, що комунікативні табу на особистісні теми в комунікативному жанрі граничної міжособистісної сфери певним чином лакунарні в українськомовному просторі.

Встановлення контакту в британському мовленнєвому середовищі ініційоване за допомогою нейтральних вітальних формул *Hello, Good morning*, звертань-регулятивів, наприклад, *my dear*, питанням про погоду: *Lovely day, isn't it?*, що є знаком заохочення адресата до продовження розмови. *“He decided to have one more try and speak to the person he saw. This turned out to be two ladies. “Lovely day, isn't it?” “Yes, every time we come to Devon, the sun shines,” one of the ladies replied”* (Lewis L. The Writer's Treasury of Ideas).

Представник американської культури вживає нейтральне скорочення *Morning*, доповнюючи звертанням-апелятивом на ім'я адресанта, ігнорує висловлення щодо погоди, застосовує фатичні висловлення на кшталт: *How are you? Fine thanks. And you?*

В австралійському лінгвопросторі використовується стягнута вітальна формула *G'day* не лише для скорочення дистанції між комунікантами, а передовсім орієнтована на встановлення соціальної рівності.

В українській лінгвокультурі високого контексту встановлення контакту ініційоване розбудованими висловленнями, експресивами, зокрема з побажанням здоров'я, на кшталт: *Здоров будь, батьку отамане, здорові братики* (А. Чайковський. Сагайдачний), але також може звучати як відповідь на привітання, як-от:

“З надвечір'я визирає ніч. Виповнився, визрів ярий обрій. Не колишеться. Не мріє. Не струмить...

– *Добрий вечір!*

– *Доброго здоров'я* (В. Стус. Дорога болю).

У відповідь на привітання з побажанням здоров'я інтерлокутор може виразити вдячність, використовуючи реквестив *Спасибі* (від *Спаси Боже*) чи перформатив *Дякую*. Розглянемо приклад.

Гетьман Мазепа привітав своїх старшин:

«– Здорові були!..., – прискореним кроком підійшов до Ломиковського, подав руку, потім до Горленка і теж звитався з ним, – Як ваше здоровля? – спитав, силуючися на усміх.

– *Спасибі милості вашій. Живемо помаленьки»* (Б. Лепкий. Не вбивай).

Побажання здоров'я присутнє як в загальноновживаних привітаннях *Здрастуйте, Доброго здоров'я*, так і в вітальних виразах, які регламентовані певними умовами спілкування на зразок *Здоров (здорова, здорові)* чи *Здоровенькі були*.

Пор.: « – *Здоровенькі були, бабуся!* – чемно привітався до господині професор.

– *Здрастуйте! Заходьте до хати*» (І. Шаповал. У пошуках скарбів).

У відповідних контекстах побажання здоров'я супроводжуються паравербальними етикетними засобами, як-от: рукостисканням, поцілунком, уклоном тощо.

З іншого боку, в англійських лінгвопросторах висловлення на кшталт *Get well soon!* також виконують функцію «побажання здоров'я» для створення приязної атмосфери в міжперсональному спілкуванні: “*She waved as she turned to leave. “Get well soon,” she said and left the room. “Thank you for caring,” Ben called out, feeling stronger than he had in weeks*” (Corpus of Contemporary American English), однак позбавлені значущого емоційно-експресивного навантаження.

В англійськомовних просторах переважає нейтральна тональність, наприклад, у ситуації несподіваної зустрічі: “*Hey there,” I said, and then I realized how flip it sounded. “I mean, hello, good evening. I'm sorry, I didn't mean to be rude, but, well, I'm surprised to see you.” He smiled*” (Carofiglio G. Temporary Perfection.). Вищенаведений приклад засвідчує безпосереднє встановлення контакту, а не висловлення експресивно-емоційного стану інтерлокуторів.

Отже, негативна ввічливість, прийнятна в англійськомовних просторах, вимагає, зокрема від британців, застосування чинника дистанції, уникання прямих питань, застосування стратегії натяку (*guessing game*), залишаючи право вибору і право на конфіденційність, що окреслюється концептами *small talk, privacy, tolerance, political correctness*.

В американській та австралійській лінгвокультурах спостерігається схильність до економії комунікативних зусиль, зокрема застосуванні стягнутих висловлень.

З іншого боку, в українськомовному просторі слід відзначити тенденцію до розгорнутих експресивних висловлень. В українському мовленнєвому середовищі домінує позитивна ввічливість, скерована на посилення позитивного іміджу (візерунку) адресанта через демонстрацію переживання адресанта справами адресата, наголошуванні на вияві доброзичливості, симпатії, співчуття, як згадувалось в уже аналізованому прикладі – виражене словами Олени: *Я не хочу, щоб на Вами хто глумився* разом з висловленою попередньо увагою *Чого говорите про речі, котрих добре не розумієте*, що виявляє небайдужість, переживання проблемами співрозмовника.

У сучасних умовах глобалізації (*global village*) та інтеграції різних культур важливо знати, які саме комунікативні стратегії є більш характерними для того чи того лінгвопростору. Перспективою вивчення когнітивно-концептуальних виявів національного характеру в різносистемних лінгвокультурах є дальша систематизація і пояснення відмінностей у комунікативній поведінці носіїв різних культур для підвищення ефективності міжкультурної взаємодії щодо окремих жанрів побутових

дискурсів для активізації ефективного міжперсонального міжкультурного діалогу на різних його щаблях.

Література

1. Гнатюк, Любомира. «Функционально-коммуникативная типология амбивалентности как прагматической стратегии иронии (на фактическом материале английского языка)». [В] *Journal of Linguistics of Slovak Academy of Science (Scientific Journal for the Theory of Language)* indexed and abstracted by Scopus, 68, 2017: 17–37. ISSN 0021-5597 (print) by Slovak Academic Press /ISSN 1338-4287 (online) by De Gruyter (Open Access).
[Gnatyuk, Lyubomira. «Funktsional’no-kommunikativnaya tipologiya ambivalentnosti kak pragmaticheskoy strategii ironii (na fakticheskom materiale angliyskogo yazyka)». [V] *Journal of Linguistics of Slovak Academy of Science (Scientific Journal for the Theory of Language)* indexed and abstracted by Scopus, 68, 2017: 17–37. ISSN 0021-5597 (print) by Slovak Academic Press /ISSN 1338-4287 (online) by De Gruyter (Open Access).]
2. Гнатюк, Любомира. Технології міжперсонального спілкування у міжкультурній взаємодії. Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2013. 336 с.
[Gnatûk, Lûbomira. Tehnologii mizhpersonal’nogo spil’kuvannâ u mizhkul’turnij vzaêmодii. Donec’k : Vid-vo «Noulidz», 2013. 336 s.]
3. Загнітко, А. П., Гнатюк, Л. Я. Когнітивно-концептуальні та функційно-прагматичні вияви міжперсональних дискурсів у міжкультурному просторі. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 135 с.
[Zagnitko, A. P., Gnatûk, L. Â. Kognitivno-konceptual’ni ta funkcijno-pragmatichni viâvi mizhpersonal’nih diskursiv u mizhkul’turnomu prostori. Vinnicâ: TOV «TVORI», 2020. 135 s.]
4. Козлова, Т. О., Деревянко, Ю. М. Етикетні ситуації повсякденного спілкування в англійськомовній та українськомовній культурах. Zaporizhzhia: СТАТУС, 2020. 520 с.
[Kozlova, T. O., Derevânko, Ū. M. Etiketni situacii povsâkdenного spil’kuvannâ v anglijs’komovnij ta ukraïns’komovnij kul’turah. Zaporizhzhia: STATUS, 2020. 520 s.]
5. Brown, P. “Universals in Language usage: politeness phenomena”. [V] Goody, E.N.(ed.) *Questions and Politeness: strategies in social interaction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978: 56-289.
6. Hnatiuk, L. “The Functional and Pragmatic Peculiarities of the Anthropocentric Phraseological Units in Different Languages and Cultural Environments”. [V] *Studies about languages*, indexed and abstracted by SCOPUS. Kaunas University of Technology, edition 30, 2017: 18-28.
7. Leech, G. *Principles of Pragmatics*. London : Longman, 1983. 250 p.

Використані джерела

1. Кобилянська, О. Людина. Царівна. Повісті. Київ: Котигорошко, 1994. 358 с.
[Kobylyans’ka, O. Lyudyna. Tsarivna. Povisti. Kyuiv: Kotyhoroshko, 1994. 358 s.]
2. Лепкий, Б. Мазепа. Трилогія. Не вбивай. Батурин. Історичні повісті. Львів: Червона калина, 1991. 450 с.
[Lepkyu, B. Mazepa. Trylohiya. Ne vbyvay. Baturyn. Istorychni povisti. L’viv: Chervona kalyna, 1991. 450 s.]
3. Стус, В. Дорога болю. Київ: Радянський письменник, 1990. 222 с.
[Stus, V. Doroha bolyu. Kyuiv: Radyans’kuu pys’mennyk, 1990. 222 s.]
4. Чайковський, А. Сагайдачний. Київ: Дніпро, 1989. 585 с.
[Chaykovs’kuu, A. Sahaydachnyu. Kyuiv: Dnipro, 1989. 585 s.]
5. Шаповал, І. У пошуках скарбів. Київ: Дніпро, 1983. 608 с.
[Sharoval, I. U poshukakh skarbiv. Kyuiv: Dnipro, 1983. 608 s.]

6. Carofiglio, G. *Temporary Perfection*. Bitter Lemon Press, 2011. 249 p.
7. (COCA) Corpus of Contemporary American English. URL: <https://www.englishcorpora.org/329/> (дата звернення: 02.06.2019).
8. Lewis, L. *The Writer's Treasury of Ideas*. Filament Publishing Ltd, 2012. 227 c.
9. Wilde, O. *A Woman of No Importance*. London : Penguin Popular Classics, 1996. 97 p.

COMMUNICATIVE-PRAGMATIC TYPOLOGY OF IRONY-EFFECT WITH THE STRATEGIC AMBIVALENCE WITHIN THE ENGLISH AND UKRAINIAN LANGUAGE TRADITIONS

Lubomira Hnatiuk

Department of Theory and Practice of Translation at the Faculty of Foreign Languages, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine.

Olena Dzherikh

Department of Theory and Practice of Translation at the Faculty of Foreign Languages, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine.

Abstract

Background: The research of ambivalence is an actual problem of modern linguistics because of active promotion of Strategic Ambiguity as one of the key pragmatic categories on the way to understand the complexity of the concept of communicative intentions of the speaker. Generalization of conceptual and terminological findings in the Hinting Strategy of ironical utterances allows to develop the appropriate models of their practical application in the interpersonal interaction.

Purpose: The purpose of the investigation is to determine the qualifying and classifying features of the irony-effect in order to demonstrate the importance of strategic ambiguity and propose a model for determining the strategically ambiguous communication.

The main task of the article is to investigate the strategic ambivalence as one of the key **categories of pragmatics** toward understanding the complexity of the concept of intention in the speaker's communication and analyze different types of strategic ambiguity in the ironic utterances as well as the mechanisms of optimization of interpersonal interaction on the factual material of English and Ukrainian languages.

Results: In the research the term strategic ambivalence refers to those communicative situations where interlocutors use ambiguity purposefully to accomplish their goals. Strategic ambiguity may be particularly useful in the interpersonal interaction. Under the circumstances of the Hinting Strategy communicative acts are often intentionally ambiguous since they allow different interpretations to coexist and therefore they are more effective in the interpersonal interaction. The communicative acts within ironical utterances are unclear and ambiguous. Although clarity is usually considered desirable for interpersonal communication, ambiguity may be more effective under the circumstances of the Hinting Strategy. The strategic use of ambiguity minimizes the impolite speech acts. Another important benefit of the strategically ambiguous interpersonal **communication** is deniability. This characteristic is especially useful for preserving interpersonal conflicts and allowing people to save face, delaying conflicts, testing reactions to ideas, and avoiding personal responsibility for them. In this article we demonstrate the importance of strategic ambiguity and propose a model for determining the benefits of strategically ambiguous communication.

Discussion: This is followed by a discussion of the relationship between strategic ambiguity and effectiveness in the interpersonal interaction and pose questions for future investigations.

Keywords: ironic effect, the intention of the speaker, indirect communication strategy, the Hinting Strategy, strategic ambiguity, pragmatic implicature, strategic irony.

Vitae

Lubomira Hnatiuk, Doctor of Science (Sc.D.) in General Linguistics, Professor. Her areas of research interests include communicative linguistics, cognitive linguistics, comparative linguistics, pragmatics, intercultural studies and text linguistics.

Correspondence: lhniuk@wp.pl

Olena Dzherikh, PhD student in Cognitive Linguistics. Her scientific interests encompass the fields of conceptual linguistics, contrastive linguistics, contrastive semantics, bilingualism, intercultural studies, and text analysis.

Correspondence: o.dzherikh@donnu.edu.ua

Надійшла до редакції 10 вересня 2023 року
Рекомендована до друку 10 жовтня 2023 року